

О.Б. Пришляк

ДЗВІНИЦЯ КОСТЕЛУ СВЯТОГО АНТОНІЯ ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ЗБАРАЖ

У статті висвітлюється історія та етапи будівництва однієї з найбільших пам'яток у місті Збараж – комплексу монастиря Святого Антонія і дзвіниці. Власник міста князь Юрій Збараський запрошує чернечий орден Отців Бернардинів, які оселяються на наших землях. Перший мурований костел був побудований у XVII ст. на болотистій місцевості правого берега річки Гнізна. Автор і будівничий проекту невідомий.

Розглянуто особливості архітектурних форм та інтер'єру монастирського комплексу і дзвіниці. Знаходячись на північ від костелу, вона слугувала в'їздом на територію монастиря. На її другому ярусі знаходився дзвін. Головними фундаторами спочатку були Юрій Збараський, Януш Вишневецький, а пізніше Йозеф і Станіслав Потоцькі. У 1648 р. костел і монастир були частково пошкоджені селянсько-козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса, а в 1649 році, у часи Збараської облоги, майже чудом уцілів. У кінці XVII ст. турки під проводом Ібрагіма Шишмана вщент руйнують весь монастирський комплекс. Відбудова починається у середині XVIII ст. Будівництвом нового монастиря займався архітектор Йоган Ганц.

Дзвіниця, як і костел, побудована спершу у ренесансному, а пізніше в бароковому стилі. З початком II Світової війни в костелі переховувались біженці, а у 1946 р. монастирський комплекс був закритий та використований як склад. З 1970 р. у монастирі і костелі знаходились службові та виробничі приміщення заводу «Квантор». З 1995 р. дзвіниця (разом із комплексом монастиря) входить до складу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі (з 2005 року – Національного заповідника «Замки Тернопілля») і стає одним із об'єктів культурної спадщини міста Збаража національного значення. У 2019 р. розпочато реставрацію дзвіниці з метою створення Музею міста.

Ключові слова: дзвіниця, костел, монастир, культурна спадщина, Збараж.

Комплекс споруд монастиря бернардинів у Збаражі – одна з найяскравіших ознак архітектурної панорами міста. Розміщений у низинній частині на правому березі річки Гнізни, що огинає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 г [1].

Близько 400 років тому у Збаражі розпочав свою діяльність чернечий орден Отців Бернардинів (заснований у 1209 р. Святим Франциском, на слов'янських землях з'явився у XV ст.; францисканські монахи названі були в Польщі бернардинами (від їхнього першого костелу Святого Бернарда, побудованого у Кракові в 1453 році). Тогочасний власник Збаража князь Юрій Збараський, краківський каштелян, протягом декількох років мав у своїх військових загонах бернардинів як капеланів. Для більш довготривалого зв'язку з ними в 1627 р. він поселив декілька священників у невеликому, побудованому для них дерев'яному монастирі, і одночасно почав спорудження мурованого костелу і монастиря. Будівництво велось на болотистій місцевості, на якій, як переповідають легенди, було два об'явлення Святого Антонія. Через це князь і заснував там монастирський комплекс під заступництвом Святого Антонія з Падуї [4].

На сьогодні невідомо, хто був автором проекту першого мурованого костелу, як і імена його будівничих, але той факт, що монастирський комплекс зводився одночасно із замком та був з'єднаний із ним підземним ходом, наводить на думку про можливість зведення і монасти-

ря тими ж самими будівничими.

Після смерті Юрія Збараського будівництво продовжив його наступник князь Януш Вишневецький, який помер 13 січня 1637 р. і був похований в новозбудованому костелі. 7 травня 1637 р. дружина князя Євгенія Вишневецька видала акт заснування монастиря і визначила оплату для монахів. Монастир отримав ранг конвенту формального, був невеликим, призначеним для кільканадцятьох монахів, рівно як і костел, який був однонавовий, обладнаний бійницею і оглядовою вежею.

На північ від костелу була зведена двоярусна дзвіниця, перший ярус якої служив в'їзною брамою на територію монастиря; на другому ярусі знаходилися дзвони. Дзвіниця з костелом з'єднувалися дерев'яним містком [4].

Костел, монастир і дзвіницю покрили високим двосхилим гонтовим дахом, а весь монастирський комплекс оточили кам'яним муром.

У 1648 р. костел і монастир були частково пошкоджені селянсько-козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса, а у 1649 році, в часи Збараської облоги, як твердять польські хроністи, він майже чудом Божим уцілів [4].

У 1675 році турки під проводом Ібрагіма Шишмана вщент зруйнували монастирський комплекс, після чого він довго не відбудовувався. Генеральний візитатор Андрій Пашинський у 1687 році «застав там пусті поля та убогу резиденцію», де проживало два священники і брат.

Відбудова монастирського комплексу розпочалася в 1723 р. старанням Йосифа Потоцького. Комісія у 1725 р. визначила, що монастир і костел знаходяться у стані, придатному для життя і відправ. Проте, з часом розпочинається їх ґрунтова розбудова. У 1729 р. був зведений новий дерев'яний монастир для розміщення у ньому більшої кількості монахів [3]. У 1731 р. розпочато реконструкцію храму. Однак уже у 1745 р. недобудованій споруді загрожувало руйнування, роботи були перервані. Саме тоді син Юзефа Потоцького Станіслав, воєвода київський та познанський, вирішив розпочати нове будівництво «від фундаментів». Крім нього, фундаторами нового мурованого костелу і монастиря стали: дружина Станіслава Потоцького Єлена із Замойських, підчаший черницький Франциск Гговський, Олександр Галецький та Анна з Писарських Ліпінська [1].

У цей час внаслідок занепаду був розібраний старий мурований костел, а 21 травня 1746 р. луцьким каноніком ксьондзом Ігнатієм Струтинським у присутності Станіслава Потоцького і його дружини й численного духовенства і шляхти був освячений наріжний камінь сучасного костелу. У цьому ж таки році розпочалося будівництво сучасного костелу, набагато більшого за попередній. Роботами керував архітектор з Сілезії Йоган Ганц. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив 2 серпня 1755 року луцький єпископ Антоній Еразм Воллович. Протягом 1756–1759 рр. костел оздобили пишними різьбленими і позолоченими вівтарями, виконаними львівським скульптором Антоном Осінським [4]. Він був ав-

тором декору дев'яти вівтарів та цілого ряду статуй, які знаходилися в головному вівтарі. Крім головного вівтаря, в костелі було ще дванадцять бокових, що давало змогу відправляти Богослужіння священникам одночасно біля тринадцяти вівтарів [2]. Під час повоєнної руйнації чимало творів загинуло. Зараз у храмі представлено тільки шість вівтарів, що потребують реставрації. Однак майже всі вони позбавлені скульптурного декору. Частина робіт Антона Осінського знаходиться в музеях Львова (Одеський замок), Тернополя, Збаража [1].

Тринавовий, з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією, мурований костел у стилі бароко був збудований у 1746–1755 рр. Середня нава, вища від бокових, перекрита навіциркульним склепінням, бокові – хрестовим. Головний фасад костелу має вгнуту конфігурацію між двома боковими вежами. Вежі чотириарусні, закінчуються дерев'яними куполами, які покриті бляхою і увінчані металевими хрестами. Третя, декоративна, вежа над абсидою згоріла під час пожежі 1941 р. і на сьогодні не відновлена. Дах костелу високий, двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму. Перекриття – хрещаті та напівциркульні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної сторони примикають півкруглі в плані хори.

Келії муровані в 1746–1755 роках, двоповерхові. Внутрішнє планування – коридорне, одностороннє. Келії примикають до костелу з лівої сторони притвору, тягнуться навколо його лівої нави і, з'єднуючись з торцем правої нави костелу, утворюють замкнутий внутрішній дворик. Декілька вікон північного фасаду келій оформлені ліпним орнаментом. Дах монастиря високий, двосхилий, покритий бляхою.

Дзвіниця мурована, з каменю, двоярусна, прямокутна в плані. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастиря. На верхньому ярусі дзвіниці до закриття костелу в 1946 р. знаходилися дзвони.

Дата побудови дзвіниці (1627–1630 рр.) співпадає з будівництвом першого костелу і входить в період пізнього ренесансу. Однак архітектурні форми сучасної дзвіниці вказують на її появу в першій половині XVIII ст., тобто в добу бароко. Вивчення співвідношень архітектурних деталей споруд дає змогу стверджувати, що перший та другий яруси були збудовані одночасно. Отже, дзвіниця не є бароковою реконструкцією старої ренесансної споруди. Очевидно, вказана назва говорить про існування дзвіниці, форма та місце розміщення якої нам невідомі.

Можна припустити, що нову дзвіницю, як невід'ємну частину комплексу монастиря отців бернардинів, було зведено на фундаменті старої в час побудови нового монастиря та костелу, тобто з 1746 по 1755 рр. У такому випадку стає зрозумілим гармонійне співзвуччя барокової архітектури споруд монастирського комплексу [3].

Дзвіниця реконструйована у XVIII ст., зокрема віконні отвори і завершення (аттик). Верхній ярус дзвіниці, на

якому до 1946 р. знаходилися дзвони, розчленований пілястрами і прорізаний зверху півкруглими, а знизу прямокутними вікнами, по одному на коротших і по три на довших стінах. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастирського комплексу і з'єднувався з костелом дерев'яним переходом.

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі із дзвіницею і був зорієнтований по периметру північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом в середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися до наших днів), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим.

На південній стіні дзвіниці, очевидно з часу її будівництва, знаходився сонячний годинник, який покрили шаром тиньку на початку 70-х років XX ст.

У 1754 р. південна сторона дзвіниці була оформлена кам'яною вазою, а північна – фігурою святого Флоріана з глечиком води, яка нібито охороняла від пожеж, що так часто бували під час різних нападів і воєн у місті, руйнуючи святиню.

З 1790 р. монастирський костел виконує функції парафіяльного.

1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Збаразький монастир став на деякий час місцем притулку багатьох біженців. 2 липня 1941 р. під час боїв за місто на горищі костелу розпочалася пожежа. Згоріли вежі і дах, які були відновлені з деякими змінами; над абсидою не була відновлена сигнатурка, вежі перекрили низьким шатровим дахом (конвертом); сучасні куполи з 1975 р. [4].

У 1946 р. костел був закритий і використовувався як склад. У монастирі розміщувалася лікарня, а з 1970 р. тут знаходилися службові та виробничі приміщення заводу «Квантор».

25 серпня 1990 р. відбулося урочисте освячення тимчасової каплиці (в минулому – червоний куток заводу «Квантор»). Чин освячення здійснив священник із м. Кременця о. Марціян Трофім'як у співслужінні численного духовенства.

З 1995 р. комплекс монастиря входить до реєстру пам'яток Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж (з 2005 р. – Національного заповідника «Замки Тернопілля»). Дзвіниці присвоєно охоронний номер 662/3 і надано статус пам'ятки архітектури. Того ж року розпочалася реставрація костелу, в ході якої здійснено перекриття новою бляхою даху костелу і монастиря, тинькування костелу тощо. На даний час у дзвіниці розпочато реставраційні роботи за проектом, розробленим архітектурною майстернею ФОП Ю. Вербовецького та відділом

ОЕРПіК Національного заповідника «Замки Тернопілля». Після реставрації у дзвіниці заплановано створення «Музею трьох культур» міста Збаража.

ДЖЕРЕЛА

1. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 24–25.
2. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража. *Галицька брама*. 2004. № 1–3 (109–111). С. 11–15.
3. Мандрик О.Є. Храми міста Збараж. Місто в Медоборах. 1996. С. 15–17.
4. Мандрик О.Є. Римско-католицький костел і монастир святого Антонія у м. Збаражі. ВІК. 1998. С. 5.

Pryshliak O.B. Saint Anthony's bell tower as an object of the cultural heritage of Zbarazh city

The article covers the history and stages of construction of one of the largest monuments in the town of Zbarazh - St. Anthony's Monastery complex, and the bell tower in particular. The owner of the city, Prince Yurii Zbarazkyi, invites the monastic order of the Bernardine Fathers who settle on our lands. The first stone church was built in the seventeenth century on the swampy area of the right bank of the Hniezna River. The author and the construction project are unknown. The peculiarities of architectural forms and interior of the monastery complex and bell tower are considered. To the north of the church was a bell tower. It served as a gateway to the monastery, and was a two-tier bell, with a bell on the second tier. The main sponsors of the construction were first Yurii Zbarazkyi, Yanush Vyshnivetskyi, and later Iosef and Stanislav Pototski. In 1648 the church and the monastery were partially damaged by peasant and Cossack detachments led by Maksym Kryvonos, and in 1649, during the Zbarazh siege, almost by a miracle of survivors. At the end of the seventeenth century, the Turks, led by Ibrahim Shishman, completely destroyed the entire monastery complex. Restoration begins in the middle of the XVIII century. Architect Johann Gantz was involved in the construction of the new monastery. The bell tower, like the church, was first built in the Renaissance and later Baroque style. With the onset of World War II, refugees were hiding in the church, and in 1946 the monastery complex was closed and used as a warehouse. Since 1970, the monastery and the church have housed the office and production premises of the Kvantor plant. Since 1995, the bell tower, together with the monastery complex, is a part of the State Historical and Architectural Reserve in Zbarazh (since 2005 - National Reserve "Ternopil's Castles") and becomes one of the cultural heritage sites of Zbarazh of national importance, its security number has been assigned. In 2019, a complete restoration of the bell tower was started to create the Museum of the City.

Key words: bell tower, church, monastery, cultural heritage, Zbarazh

REFERENCES

1. Somochkin, I. (2004). Monastyr bernardyniv u Zbarazhi [Bernardine monastery in Zbarazh]. *Halytska brama*, 1–3 (109–111), pp. 24–25. [in Ukrainian].
2. Mykhaliuno, B., Somochkin, I. (2004). Mistobudivelnna istoriia Zbarazha [Town planning history of Zbarazh]. *Halytska brama*. 1–3 (109–111), pp. 11–15. [in Ukrainian].
3. Mandryk, O.Ye. (1996). Khramy mista Zbarazh [Zbarazh temples]. *Misto v Medoborakh*, pp. 15–17. [in Ukrainian].
4. Mandryk, O.Ye. (1998). Rymo-katolytskyi kostel i monastyr sviatoho Antoniiia u m. Zbarazhi [Roman Catholic church and monastery of St. Anthony in Zbarazh]. «VІK». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 726:27–523.4:7.025.1](477.41–37):001.891.7”1924”

I.O. Ходак

ВТРАЧЕНІ ХРАМИ БОРИСПОЛЯ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ПОЛІНИ КУЛЬЖЕНКО І МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ 1924 РОКУ)

Під час колективної одноденної екскурсії (експедиції), проведеної в червні 1924 року студентами Київського археологічного інституту під орудою Данила Щербаківського до Борисполя (нині – місто Київської області), Поліна Кульженко (1891/1892–1982) і Марія Вязьмітіна (1896–1994) обстежили та описали три тамтешні церкви – Михайлівську, Різдва Богородиці й так звану Книшівську (кладовищенську). З огляду на втрату згаданих храмів у 1930-х роках, у статті систематизовано та введено до наукового обігу відомості про час спорудження, перебудови, матеріал, конструктивні й стиліові особливості, планувальну структуру храмів і дзвіниці, їхніх фундамента, а також про іконостаси, окремі образи, хрести, шати, корогви, що зберігалися в них.

Ключові слова: експедиція, Бориспіль, церква, дзвіниця, ампір, іконостас, ікона, хрест.

Притаманна останнім десятиліттям прискіплива дослідницька увага до експедиційних матеріалів учених, зокрема музейників 1920-х років, спричинена головно станом збереженості національної культурної спадщини. Унаслідок масового руйнування монументальних архітектурних пам'яток у 1930-х роках, насамперед церков і їхніх дзвіниць, та втрати (знищення) іконостасних ансамблів, образів, різноманітного церковного начиння навіть у тих випадках, коли самі споруди вціліли, вербальні описи та візуальні матеріали (замальовки, світлини тощо) попередників набувають статусу важливого, а почасти єдиного джерела в процесі студіювання тих чи інших мистецьких артефактів у видовому, типологічному, іконографічному, регіональному та інших аспектах. До того ж нерідко вони допомагають ідентифікувати, атрибутувати низку творів з музейних колекцій, походження яких в обліковій документації свого часу не відnotували (або ж облікову документацію втрачено).

Поряд із провідними фахівцями, до обстеження та опису сакральних пам'яток у 1920-х роках долучалася наукова молодь, зокрема студенти (слухачі) Київського археологічного інституту. Переважно вони готували доповіді (реферати) на підставі натурних обстежень пам'яток, проведених під час колективних екскурсій (експедицій) разом із викладачами вишу, мандрівок у складі невеличких груп на чолі з керівником семінару або самостійних студій у період канікул і свят. В особових фондах викладачів та студентів Інституту відклалися окремі з них, проте найбільш повно про характер доповідей, що акумулювали експедиційні напрацювання, можемо судити завдяки збереженому корпусу матеріалів одноденної експедиції, проведеної 5 червня 1924 року під керівництвом Д. Щербаківського до містечка Борисполя (нині – місто, районний центр Київської області) [1].

Матеріали експедиції вже неодноразово привертали увагу дослідників, зокрема І. Ходак і А. Ставицької,